

JOSEP PUIGSECH FARRÀS

Un consolat significatiu per a un búnquer especial

No fou cap casualitat ni, menys encara, un simple tràmit, el fet que les autoritats de la Unió de Repúbliques Socialistes Soviètiques (URSS) decidissin establir una representació diplomàtica a Barcelona en forma de consolat i que aquesta iniciés les seves activitats l'1 d'octubre de 1936. Tampoc no ho fou que es decidís instal·lar un búnquer al soterrani de l'edifici que acollia la seu consular i, posteriorment i de manera conjunta també, la seu de l'ambaixada soviètica a la República espanyola.

L'inici de tot aquest procés tingué Ióssif Stalin com a figura central. Stalin s'encarregà personalment de fomentar i autoritzar l'establiment de la delegació diplomàtica a Barcelona. La decisió no partí del no-res. S'inserí dins del marc de les relacions diplomàtiques entre l'URSS i la República que s'havien establert pocs mesos abans. El 27 d'agost de 1936 havia arribat a Madrid l'ambaixador soviètic Marcel Rosenberg. I setmanes després ho faria Marcelino Pascua a Moscou en qualitat d'ambaixador republicà. Stalin i els seus col·laboradors no trigaren a detectar el valor qualitatiu i imperatiu que Catalunya tenia per als interessos soviètics en la Guerra Civil espanyola. I això fou la clau per a decidir l'establiment d'un consolat que, a més, serviria també per a dirimir la clàssica i dramàtica batalla interna que caracteritzà el funcionament de l'estalinisme de la segona meitat dels anys trenta, en el qual, i en aquest cas concret, la presència d'un cònsol a Barcelona havia de servir de contrapès a un ambaixador soviètic a Madrid que es movia en el sector

Josep Puigsech Farràs és professor d'Història Contemporània a la Universitat Autònoma de Barcelona. És autor, entre altres treballs, de *Falsa leyenda del Kremlin: El consulado y la URSS en la Guerra Civil española* (Biblioteca Nueva, 2014)

del Comissariat del Poble per a Afers Exteriors (NKID) de l'URSS, que Stalin considerava relativament distant envers la seva figura i autoritat.¹

Stalin i els seus col·laboradors més íntims foren perfectament conscients que Barcelona, i per extensió el conjunt de Catalunya, eren vitals per a la victòria militar de la República. Catalunya era el motor industrial republicà, i més encara en un context en el qual les indústries civils havien reorientat parcialment o totalment la seva producció cap al front de guerra, al mateix temps que proveïen de recursos humans cap al front. A això s'hi afegia el privilegiat espai geogràfic del territori català. La seva frontera amb França i la sortida a la mar Mediterrània la convertien en un punt vital com a zona de pas per a l'arribada dels agregats i assessors militars soviètics a la República, així com d'altres membres dels cossos de l'Estat soviètic que estarien presents en la Guerra Civil. Barcelona, i el conjunt de Catalunya, eren considerades vitals per als interessos de la política exterior soviètica, dels quals la victòria republicana a la Guerra Civil n'era una peça més. La política exterior soviètica estava obsessionada amb la necessitat de treure l'URSS de l'aïllament internacional en el qual s'havia situat durant la dècada anterior. Això es traduïa especialment en la voluntat de buscar un apropament amb la Gran Bretanya i França per a fer front a l'expansió territorial del feixisme a Europa i, amb ella, la potencialitat d'una invasió dels països feixistes sobre l'URSS. Aquesta voluntat implicava un posicionament de l'URSS en favor del model liberal democràtic a Europa i, en concret, a Espanya.² L'aposta soviètica era la recuperació del poder institucional del Govern de la Generalitat sobre el conjunt de Catalunya i, amb ella, l'erosió d'un poder anarquista a carrers, pobles i ciutats catalans en el qual el model de la revolució obrera defensat per aquests últims topava frontalment amb els interessos soviètics per a la rereguarda republicana en favor del restabliment del model liberal democràtic. Així, i només així, l'URSS potser podria començar a perdre l'estigma amb el qual era percebuda des de Londres i París com una amenaça comunista per a Europa. Així, i només així, potser l'URSS podria aconseguir un apropament a Londres i París per a teixir una aliança contra l'expansió territorial del feixisme a Europa.

En definitiva, el consolat soviètic arribava a Barcelona amb una missió que, aparentment, no requeria la construcció de cap búnquer a la seu consular. El consolat

¹ Alastair KOCHO-WILLIAMS, *Russian and Soviet Diplomacy, 1900-39*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2012, pp. 109-147, i Daniel KOWALSKY, *La Unión Soviética y la Guerra Civil española*, Barcelona, Crítica, 2004, pp. 5-38

² Robert DONALDSON i Joseph L. NOGEE, *The Foreign Policy of Russia: Changing Systems, Enduring Interests*, Nova York i Londres, M. E. Sharpe, 2005, pp. 37-74

s'establia per a concentrar els esforços per a, en primer lloc, guanyar la guerra, a través de la maximització de l'organització i els recursos humans i materials de què es disposava a Catalunya i també aquells que arribaven des de l'URSS al territori català; en segon lloc, per a donar ple suport a la recuperació del poder institucional a la rereguarda catalana i, amb ella, el restabliment del model liberal democràtic en detriment de la revolució obrera; i, en tercer lloc, per a fomentar les relacions comercials entre Barcelona i Moscou, com a part del conjunt de les relacions comercials que s'havien establert entre la República i l'URSS. La delegació consular arribaria a Barcelona el primer dia del mes d'octubre de 1936 i ràpidament seria allotjada en una seu provisional, concretament al centre de la ciutat, a l'Hotel Majestic. El cònsol, Vladímir Antónov-Ovséienko, era un vell quadre bolxevic i figura mítica de l'assalt al Palau d'Hivern. El seu equip estava format per un secretari, Alexei Strajov; un traductor, Aleksander Korobitsyn; un xifrador, I. Milin; un mecanògraf, Voroviev, i un comptable, Levin, a banda, i extraoficialment, de la dona del mateix cònsol, Sofia, encarregada de les tasques de difusió de la propaganda soviètica a Catalunya.³

Ara bé, aquí cal tenir present una primera variable, encara que secundària, que podria explicar els motius de la futura creació del búnquer. Alguns dies després de l'arribada de l'equip consular, i com era habitual dins dels diferents membres del cos diplomàtic soviètic, arribaren també membres del servei d'intel·ligència soviètic. El Comissariat del Poble per a Afers Interiors (NKVD) establiria una subestació dins del consolat, dirigida per Naum Eitingon, conegut com a Leonid Kotov, un rellevant comandant de la seguretat de l'Estat que més endavant seria una de les figures centrals en la planificació i execució de l'assassinat de Lev Trotski a Mèxic el 1940. La capacitat d'incidència del consolat sobre aquesta subestació era totalment innòcua. La seva funció era donar cobertura legal als integrants de l'esmentada subestació, com a membres del cos consular acreditats a la ciutat —habitualment com a agregats polítics—, perquè intentessin passar desapercebuts entre el personal diplomàtic soviètic a Catalunya. Lamentablement no podem saber el nombre exacte d'aquests membres, però sí que es tractava d'un col·lectiu reduït, ja que els seus efectius entre Barcelona i Madrid no superaven la desena de membres. Les seves activitats requerien la màxima seguretat possible, ja que fonamentalment es dedicaven a la infiltració dels seus agents per a assolir informació confidencial, tant vinculada a l'esfera institucional com a les formacions polítiques i els sindicats, a

³ Josep PUIGSECH, «Los pasos de la diplomacia soviética para establecer el consulado de la URSS en Barcelona», a *Ayer*, Madrid, Asociación de Historia Contemporánea i Marcial Pons, 86-2 (2012), pp. 169-195

banda d'ajudar a crear un servei de seguretat i intel·ligència al voltant de l'esfera comunista en el territori republicà.⁴ Però la seguretat a Barcelona i a la resta de Catalunya no és que estigués precisament garantida als ulls d'aquests membres dels serveis soviètics. Primer, perquè els anarquistes havien tingut i tenien un pes considerable tant en l'aparell autonòmic com en l'esfera municipal, sense oblidar la presència d'un Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM) que era considerat com a trotskista per les autoritats soviètiques i que, a més, tenia la seva principal força política i social a Catalunya. I, segon, per l'hostilitat que havia patit la representació diplomàtica soviètica a Barcelona entre la major part de les delegacions diplomàtiques establertes a la ciutat, a banda que els soviètics sospitaven que aquestes utilitzaven canals d'infiltració i espionatge per a tenir informació sobre els moviments portats a terme pels soviètics a la capital catalana.

En tot cas, la creació del búnquer hagué d'esperar fins a un fet cabdal. El trasllat de la seu consular de l'Hotel Majestic a la seu definitiva no es concretà fins al 29 d'octubre de 1936. Quedà instal·lada a l'avinguda Tibidabo, número 15, a la part alta de la ciutat. Es tractava d'un antic palauet de la poderosa família del doctor Andreu, que havia sigut cedit al consolat a través de la mediació del Govern de la Generalitat. La planta principal disposava d'un vestíbul on es podia accedir amb automòbil i un altre on es podia arribar a peu. A partir d'aquí es trobava la sala oficial de recepcions i, al seu costat, el despatx del cònsol. La planta superior tenia les habitacions del personal que formava part de la missió consular i aquells que hi eren allotjats temporalment. Per tant, inicialment el búnquer no formava part de l'estructura de l'edifici. La família Andreu mai no l'havia necessitat. Però el consolat, i posteriorment l'ambaixada, sí que el necessitarien.

La data concreta de la seva construcció segueix essent encara un misteri. Ara bé, se situaria l'any 1937. Això és força clar si tenim present que el consolat s'establí a finals d'octubre de 1936 en aquesta casa i que calia un mínim de temps per a fer l'actuació al soterrani i aconseguir l'adequació dels espais, això comptant que la seva construcció s'ordenés immediatament després de l'arribada a la casa. En tot cas, l'evolució militar de la guerra fou la clau de volta de la construcció d'aquest particular espai. El cònsol, així com l'ambaixador soviètic a la República, a banda de molts altres informadors soviètics, des dels oficialment corresponsals de premsa com Mikhaïl Koltsov o Ilià Ehrenburg fins als agregats militars com Vladímir Go-

⁴ Boris VOLODARSKY, *El caso Orlov: Los servicios secretos soviéticos en la Guerra Civil de España*, Barcelona, Crítica, 2013, pp. 98-100

rev, transmetien constantment una acurada visió de l'estat del present i les perspectives de futur de l'evolució militar del conflicte a les autoritats soviètiques. En cap cas no mostraren un enfocament derrotista, excepte algunes anàlisis de Rosenberg, i sí molt realista. Antónov-Ovséienko en fou un molt bon exemple. El cònsol no dubtà a constatar en els seus informes adreçats a la direcció del NKVD, i que posteriorment eren enviats a la cúpula de poder soviètic, inclòs Stalin, que les forces republicanes no aconseguien èxits en el camp de batalla i, el que era pitjor, que es trobaven en una dinàmica de constant regressió envers les forces sollevades. La manca de coordinació entre els efectius republicans, la manca d'organització planificada i sistemàtica dels recursos humans i els materials republicans per al front, les desconfiances polítiques i personals entre les autoritats republicanes i també entre els principals líders polítics i sindicals, així com les polèmiques decisions a l'hora de prioritzar uns fronts de batalla o altres i la manca de solidaritat entre una part dels territoris republicans, generaven un ambient de preocupació. La guerra ni s'estava guanyant ni, si se seguia així, es podria guanyar. Al contrari. S'estava perdent. De fet, la derrota republicana a Màlaga a inicis de 1937 i les derrotes viscudes al front d'Aragó es convertiren en uns greus senyals d'alarma i en la constatació que calia canviar l'estratègia, o l'avenç de les tropes sollevades seria imparabile.

Aquesta descripció realista i gens favorable per als interessos militars republicans es complementava amb una situació específica que es vivia a la ciutat de Barcelona i que, com en el cas anterior, va ser analitzada de manera realista i amb unes conclusions ben poc favorables. Ens referim als rumors primer, i la praxi després, dels bombardejos de les forces italianes sobre la capital catalana. El consolat constatà que Barcelona estava immersa en un ambient de creixent psicosi. El 3 d'octubre de 1936, és a dir, immediatament després de l'arribada de la delegació consular a la ciutat, Antónov-Ovséienko ja es reuní amb el conseller de Defensa, Felip Díaz Sandino. L'objectiu era fer una primera radiografia sobre la situació militar. I el conseller no dubtà ni un instant a fer-li arribar el rumor que la ciutat esperava l'atac imminent de quatre bombarders italians *Caproni* procedents de Mallorca. El pitjor de tot era que, segons Díaz Sandino, la ciutat no disposava de recursos defensius davant els futurs atacs aeris, atesa la manifesta feblesa de la República en aquest camp. Era una clara advertència a navegants. La indefensió aèria de la ciutat era crònica i, a més, l'enemic disposava d'una excel·lent plataforma per a poder atacar la ciutat des dels aeròdroms de les illes Balears. De fet, Díaz Sandino insinuà que si no arribava ajuda militar soviètica a la ciutat, aquesta tendència difícilment es podria revertir. Antónov-Ovséienko es mostrà preocupat per aquest rumor i, quan tingué una primera oportunitat per a afrontar-lo, no dubtà a fer-la servir. Les se-

ves primeres trobades amb el comissari de propaganda de la Generalitat, Jaume Miravittles, serviren perquè li proposés desplegar una campanya de denúncia internacional contra la presència italiana a les Balears. Volia presentar-la com una amenaça per a l'estabilitat del Mediterrani, ja que si no es posava fi a la presència italiana, les forces de Benito Mussolini intentarien obtenir el control de tot aquest mar. Antónov-Ovséienko esperava que França i la Gran Bretanya reaccionessin per a evitar-ho i, així, acabar amb l'amenaça aèria que suposaven els avions italians a les Balears per a Barcelona. La proposta, tanmateix, no tingué èxit. I l'evidència més clara és que des del Govern de la Generalitat se seguí transmetent la preocupació per aquesta amenaça al cònsol. El 12 de desembre de 1936, el conseller Joan Porqueres reuní tots els membres del cos diplomàtic acreditat a la ciutat per a fer-los conèixer el projecte dissenyat des de la Generalitat per a crear uns nous espais comercials al port de Barcelona, que quedessin tan allunyats com fos possible de les ràtzies aèries que podia patir la ciutat. Concretament es tractava d'un espai que quedaria sota la protecció i el control d'una comissió formada per membres del cos consular a la ciutat i on s'instal·larien diferents cambres frigorífiques prop de la xarxa ferroviària.⁵ Fixem-nos precisament en aquesta darrera dada: l'interès de les autoritats de la Generalitat per a situar aquesta nova zona de mercaderies tan lluny com fos possible de la primera línia de costa. Es tractava també d'un dels factors determinants perquè el consolat escollís el palauet de la família Andreu com a seu consular: l'edifici es trobava a la part alta de la ciutat, és a dir, a l'extrem més allunyat de la costa barcelonina i, per tant, era un espai més ben protegit dels primers atacs dels avions feixistes.

Els temors es convertiren en realitat el 13 de febrer de 1937. La ciutat rebé els primers obusos procedents de les forces italianes que donaven suport als rebels. El balanç fou de divuit morts. Antónov-Ovséienko denuncià oficialment davant del president Lluís Companys aquests atacs, considerant-los un acte pirata i sense escrúpols.⁶ Barcelona havia entrat en una espiral de la qual no s'alliberaria fins al final de la Guerra Civil. La ciutat aniria patint bombardejos per part de l'aviació italiana des de les bases a les Balears, tant durant la resta del 1937 com durant el 1938, especialment durant el primer terç del 1938. Les ràtzies deixarien, aproximadament a finals de 1938, un balanç d'uns 2.500 morts des de l'inici dels atacs sobre la capital catalana.

⁵ Josep PUIGSECH, *Falsa leyenda del Kremlin: El consulado y la URSS en la Guerra Civil española*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2014, pp. 59-178

⁶ *Treball*, 180 (16/02/1937), p. 11

En definitiva, el front de batalla terrestre estava a una certa distància de Barcelona, però aquesta es trobava sota l'amenaça de la incapacitat republicana per a ampliar el territori sota control republicà, i no només això, sinó que la tendència dels efectius republicans era la reculada davant l'ofensiva de les forces sollevades. El front naval es trobava estabilitzat. Però el front aeri estava en franca inferioritat. Rumors i praxis demostraren els temors i els efectes dels bombardejos italians sobre la capital catalana. Així, doncs, no ha d'estranyar que per als representants consulars Barcelona estigués sota una doble amenaça real. Per tant, calia protegir-se davant d'aquesta situació. Un búnquer era la millor opció possible. I més encara si tenim presents dos elements més que estaven lligats a aquest ambient que hem descrit i que no feien altra cosa que potenciar-lo.

El primer era la dinàmica d'inestabilitat generada pel Govern de la República. La màxima autoritat del poder executiu republicà no havia dubtat a abandonar la capital de l'Estat, Madrid, pocs mesos després de l'inici de la Guerra Civil, pel temor d'una ocupació de les tropes sollevades. València s'havia convertit en la nova capital. Però això no només havia generat un ambient d'inestabilitat, sinó que havia marcat un precedent. ¿Qui podia garantir que el Govern de la República no executaria un nou trasllat de la capital i que això no acabés afectant, d'una manera o altra, Barcelona, que, no ho oblidem, en temps de pau havia estat la segona ciutat més important de la República? De fet, així acabaria essent. A finals de 1937, el Govern republicà decidiria traslladar novament la capital i la destinació final no seria altra que Barcelona, tot i que més pel context generat després dels Fets de Maig de 1937 que no pas per un temor de l'ocupació de la ciutat per les tropes sollevades. A més a més, no oblidem que l'ambaixada soviètica anava al costat del Govern republicà. Si per al consolat podia ser necessària una estructura com el búnquer, molt més ho havia de ser encara per a l'ambaixada, en la mesura que aquesta darrera tenia un estatus institucional superior al consolat.

El segon element era la proximitat de Barcelona respecte a la frontera francesa. Barcelona no només era una de les tres ciutats més importants de la República en termes demogràfics, polítics i econòmics, sinó que a més era la primera gran ciutat republicana amb proximitat a la frontera. Aquest fet la convertia en el nucli de pas cap al país veí. Una França que, a més, era el territori pel qual passaven part dels enviaments militars que Moscou destinava cap a la República. Així, doncs, la importància geoestratègica de Barcelona era evident i, per tant, calia protegir tant com fos possible l'activitat del consolat a la ciutat, ja que la seva activitat era vital en clau interna republicana, però també per a les xarxes de comunicació soviètiques amb França i, a partir d'elles, amb Moscou.

Les cartes, per tant, estaven clarament marcades. El búnquer tenia una lògica molt evident. Ara bé, i això no és cap al·legat per a augmentar la falsa llegenda negra sobre la participació soviètica a la Guerra Civil espanyola, podria existir una tercera variable que hagués tingut alguna relació amb la construcció del búnquer. Aquesta estaria lligada al paper que exercien els membres del NKVD i, de fet, els diferents efectius dels serveis secrets soviètics que operaven a la ciutat, respecte a com dissenyar i executar el pla d'actuació contra el POUM. El procés d'atac que els soviètics dugueren a terme contra aquest partit, primer mitjançant la incidència sobre l'opinió pública, després buscant el seu aïllament institucional i polític, seguint amb l'assassinat d'Andreu Nin i la posterior il·legalització del partit, podria haver requerit l'ús d'un espai altament secret i amb garanties respecte a l'exterior. Al cap i a la fi, traslladar de manera efectiva fora de les fronteres soviètiques el primer procés de persecució contra l'enemic identificat com a trotskista, ¿no hauria requerit possiblement una de les seves bases d'operacions a un búnquer? Ara per ara, la documentació disponible no permet corroborar aquestes hipòtesis. Però encara que hagués estat així, ja hem vist que no hauria estat el factor determinant per a la seva construcció. El factor principal de la presència consular soviètica a Barcelona era guanyar la guerra, tal com hem vist. I una preocupació central era com afrontar la dinàmica militar d'estancament i la lenta, però constatada, reculada de les tropes republicanes, així com els perills dels bombardejos italians sobre la capital catalana. La guerra havia posat sota una doble pressió la ciutat i s'hi havia hagut d'actuar. Ara bé, a partir d'aquí, és igualment cert que el búnquer podia haver estat aprofitat, que no pas construït, per a les tasques que dissenyaven i planificaven els serveis secrets soviètics a la ciutat. Però, com també hem vist, ells no eren els únics que podien aprofitar tota aquesta estructura. El cònsol i el seu equip, també. La seva missió a Barcelona era ben significativa i un búnquer com aquest feia encara més especial la seva activitat militar, política i econòmica. ◀

